

Bardziej religijni i mniej zlaicyzowani respondenci wyobrażają sobie rodzinę bardziej tradycyjną niż ci, dla których religia nie jest istotna w życiu. W konsekwencji zaskakujące wydają się odpowiedzi dotyczące akceptacji i oceny aborcji. Widoczna jest liberalizacja poglądów, która idzie w parze akurat w tym wypadku z pewną niekonsekwencją z deklarowanymi postawami wobec dziecka jako wartości.

Podsumowując, badania przeprowadzone przez L. Dyczewskiego we współpracy z zagranicznymi partnerami pokazują, że tradycyjnie rozumiana rodzina jest wciąż atrakcyjną formą życia społecznego. Różnice, które występują między badanymi krajami, wynikające przede wszystkim z różnic kulturowych, dotyczą sposobów realizowania się w rodzinie, stylu życia w rodzinie, a nie rodziny jako takiej, która pozostaje ważnie akceptowaną, uznawaną i pożądaną wartością. Książka *Wyobrazania młodzieży o małżeństwie i rodzinie – pomiędzy tradycją a nowoczesnością* jest interesującą, ale też optymistyczną lekturą. Przedstawiony w badaniach obraz rodziny składa się z cechy opisywanej przez Stinetta i de Fraina tzw. rodziny mocnej, opartej na wzajemnym szacunku i akceptacji, dobrej komunikacji, współnocie czasu, duchowym wsparciu i radzeniu sobie ze stresem. L. Dyczewski formułuje na końcu książki swoiste podpowiedzi dotyczące polityki prorodzinnej, która powinna „zachęcać młodych ludzi do realizacji upragnionej liczby dzieci w rodzinie własnej” (s. 172). Propozycje te są bardzo istotne, biorąc pod uwagę m.in. groźby załamania się systemu emerytalnego wynikające ze starzenia się społeczeństwa i niskiej dzietności. Powinniśmy sobie życzyć, aby książka L. Dyczewskiego stała się ważną i inspirującą lekturą dla polityków społecznych. Z pewnością interesująca będzie również dla szerokiego kręgu środowisk uczonych, polityków i działaczy społecznych, inicjujących politykę prorodziną i zaangażowanych w jej skuteczną realizację.

Maria Świątkiewicz-Mośny

Zofia Kawczyńska-Butrym, *Wyzwania rodziny: zdrowie, choroba, niepełnosprawność, starość* (Challenges for the family: health, illness, disability, old age), Wydawnictwo Makmed, Lublin 2008

Zofia Kawczyńska-Butrym jest autorką dobrze znaną czytelnikom zainteresowanym problemami współczesnej rodziny, osób niepełnosprawnych, zagadnieniami wsparcia społecznego, pomocy społecznej i pracy socjalnej. W jednej ze swoich ostatnich książek, *Wyzwania rodziny: zdrowie, choroba, niepełnosprawność, starość* omawia szeroki zakres tych zagadnień, wychodząc z założenia, iż każda polska rodzina zmierzy się lub też zmierza z wyzwaniami, których rangę podkreśliła, umieszczając je w tytule swojej książki. Już sam tytuł książki skłania do postawienia pytania, czy rodzina jest zaradna, mierząc się z problemami utraty zdrowia, choroby, niepełnosprawności i starości?

Zdrowie, choroba, niepełnosprawność, starość – na te wyzwania odpowiadać będą lub odpowiadają wszystkie rodziny, nie zawsze, niestety, w sposób satysfakcjonujący osoby wspierane, osoby wspierające i instytucje wsparcia. Co zrobić, aby rzeczywiste wsparcie dla rodzin borykających się z tymi wyzwaniami było wsparciem trafnym, skutecznym i w miarę możliwości minimalizującym ryzyko błędów zawodowych oraz negatywnych konsekwencji (wypalenia) wśród rodzinnych (przede wszystkim), ale

również wśród zawodowych i ochotniczych, pomagaczy? Na te i na inne pytania stara się odpowiedzieć autorka recenzowanej książki, a ściślej, podręcznika dla osób kształcących się do zawodu przyszłości – asystenta osoby i rodziny.

Nie wdając się w tym miejscu w dyskusję, czy asystent rodziny to stara, czy może nowa rola pracownika socjalnego, nie stawiając pytań o to, kto powinien lub może być dobrym asystentem rodzinnym i w jaki sposób powinien on zostać zawodowo i profesjonalnie przygotowany do pomocy rodzinie, warto zauważyć, iż asystenci osób i rodzin aktywnie, acz w nielicznych wciąż ośrodkach pomocy społecznej, prowadzą systematyczną pracę z rodzinami korzystającymi z pomocy społecznej, wspierani przez innych profesjonalistów oraz wolontariuszy¹. Podjęcie praktycznych prób wdrożenia asystentury przez pomoc społeczną pozwala spojrzeć na zawartość podręcznika Z. Kawczyńskiej-Butrym w kontekście potrzeb związanych z kształceniem do roli asystenta osoby i rodziny.

Podręcznik wydany przez Wydawnictwo Makmed w Lublinie, liczący 207 stron, składa się z siedmiu rozdziałów i zakończenia. Część merytoryczną poprzedzono wprowadzeniem, w którym autorka wyjaśniła powody, dla których książka powstała, mając nadzieję, że „zawarte w książce treści staną się impulsem do jeszcze szerszego zainteresowania problematyką z zakresu zdrowia i choroby, a w efekcie – do przybliżenia ścieżki rozwoju zawodowego w zakresie specjalizowania się w pomocy rodzinom z osobami niepełnosprawnymi, chorymi, niezależnie od ich wieku – z dziećmi, osobami dorosłymi i z seniorami” (s. 14). Podręcznik zawiera również dwa aneksy oraz bogaty, liczący 207 pozycji, wykaz literatury z zakresu socjologii, psychologii, medycyny i rehabilitacji, pedagogiki, polityki społecznej, pracy socjalnej i innych dyscyplin. Prezentowane w nim treści, odnoszące się do kilku rozległych obszarów badawczych – zdrowia, choroby, niepełnosprawności oraz rodziny, są, co podkreśla we wstępie autorka, zdecydowanie interdyscyplinarnym wyzwaniem zarówno dla niej, jak i dla czytelników. Można powiedzieć, że są one intelektualnym, interdyscyplinarnym wyzwaniem dla praktyków, a w szczególności dla asystentów rodzin. Precyzując i uściślając rozmaite wątki, autorka koncentruje się na funkcji opiekuńczej rodziny, analizując jej uwarunkowania i sposoby realizacji w cyklu życia człowieka, cyklu życia rodziny oraz w perspektywie wybranych kwestii i problemów społecznych – niepełnosprawności i starości. Rodzina w sytuacji opieki jest konsekwentnie obecna w każdym z rozdziałów.

W części pierwszej, zatytułowanej „Rodzina”, Z. Kawczyńska-Butrym określiła zadania opiekuńcze, stojące przed rodzinami w dwu podstawowych fazach życia rodzinnego, w których zadania te muszą być realizowane bezspornie: gdy dzieci są w wieku niemowlęcym i co najwyżej przedszkolnym, oraz gdy rodzice są w wieku sędziwym lub mają, mimo stosunkowo młodego wieku, poważnie ograniczoną sprawność. Niestety, nie zawsze tak bywa, iż możemy precyzyjnie zaplanować wsparcie dla rodzin w typowych sytuacjach rosnącego natężenia zadań opiekuńczych, gdy pojawiają się małe dzieci oraz gdy starsi rodzice wymagają pomocy w życiu codziennym. Trzecia sytuacja – trwałego, wysokiego natężenia zadań opiekuńczych występuje w rodzinach borykających się z problemami opieki nad osobą lub osobami ciężko i przewlekle chorymi, niepełnosprawnymi.

¹ Asystenturze poświęcono konferencję zorganizowaną (30 XI – 1 XII) przez MOPS w Gdyni nt. *Asystentura – impuls do samozmiany. Innowacyjne formy działań stanowiące fundamenty pod nową politykę społeczną w Polsce*, podczas której zaprezentowano doświadczenia wybranych ośrodków pomocy społecznej w tym zakresie.

W tej sytuacji natężenie zadań opiekuńczych jest uwarunkowane stanem zdrowia osób zależnych, stanem ich sprawności oraz rokowaniami na przyszłość. Adekwatna odpowiedź rodziny na wysokie natężenie zadań opiekuńczych zależy, zdaniem autorki, od wielu czynników, które odnoszą się do sytuacji wewnętrznej rodziny (czynniki wewnątrzrodzinne) oraz do możliwości otrzymania pomocy i wsparcia z zewnątrz, ze strony systemów pierwotnych i wtórnych wsparcia społecznego. Systemy wsparcia, pierwotne i wtórne, w pewnym zakresie mobilizowane, a także tworzone przez specjalistów, m.in. przez pracowników socjalnych, nie zawsze adekwatnie odpowiadają na potrzeby rodzin z osobami chorymi i niepełnosprawnymi z wielu, co podkreśla autorka, powodów.

Zdarza się dość często, że rodzina przejawia dysfunkcjonalność w sposobach realizacji samej funkcji opiekuńczej, w sposobie realizacji innych funkcji, a nawet wycofuje się całkowicie z opieki (dezercja). Systemy wtórne, mobilizowane przez specjalistów oraz wolontariuszy koncentrują się na osobie chorej/niepełnosprawnej, pomijając wymagających wsparcia tzw. zdrowych członków rodziny, przeciążanych zadaniami opiekuńczymi. Autorka wskazuje na trudną sytuację kobiet, które w społecznym odbiorze (i w zgodzie ze stereotypem kobiety – matki, opiekunki domowego ogniska) powinny bez zastrzeżeń wywiązywać się z zadań opiekuńczych, pomimo zmienionych warunków ich realizacji, spowodowanych chociażby ograniczaniem liczby pokoleń, zmniejszoną dietnością rodzin i aspiracjami zawodowymi samych kobiet.

Interesujące wątki poruszone w tej części wymagają, moim zdaniem, poszerzenia poprzez pełniejsze wskazanie przyczyn oraz konsekwencji braku wsparcia rodziny stojącej wobec wyzwań opiekuńczych, na różnych poziomach – makrostrukturalnym i mikrostrukturalnym. Pozwoli to uwrażliwić potencjalnych asystentów na odległe uwarunkowania realizacji tej funkcji przez wszystkie osoby w rodzinie, umożliwi bardziej trafne formułowanie celów przyszłych projektów socjalnych. Warto również szerzej zaprezentować stereotypowy wizerunek kobiety w aspekcie trudności w realizacji zadań opiekuńczych oraz w aspekcie aspiracji edukacyjnych i zawodowych współczesnych kobiet, gdyż są to niezmiernie interesujące wątki edukacyjne, z uwagi na potrzebę kształtowania profesjonalnych postaw wśród zawodowych pomagaczy, którymi najczęściej są kobiety. Charakteryzując rodzinę stojącą w obliczu wyzwań, autorka prezentuje na zakończenie tej części pracy kilka uwag na temat zadań socjalizacyjnych rodziny w zakresie zdrowia, nawiązując do dorobku pedagogów społecznych i pedagogiki zdrowia, które rozszerza w części drugiej opracowania.

Szerzej problematyka zdrowia została podjęta w drugiej części, w rozdziale „Zdrowie-choroba”. Nieprzypadkowo część ta poświęcona została analizie definicji zdrowia i choroby, gdyż „[...] jak się wydaje, zauważa Z. Kawczyńska-Butrym, w definicjach tkwią, a jednocześnie w dużej mierze znajdują wyraz coraz nowsze nurty zainteresowania zdrowiem i chorobą oraz odkrywane są nowe obszary opieki nad osobami chorymi, niepełnosprawnymi, starszymi, umierającymi” (s. 51). Zatem, definiowanie zdrowia i choroby w systemach wsparcia, także definiowanie tych pojęć przez profesjonalistów, jest jednym z podstawowych kluczy otwierających drzwi do tworzenia satysfakcjonujących rodziny i adekwatnych do możliwości społecznych, wyrażających się bogactwem kapitałów społecznych – zintegrowanych systemów wsparcia społecznego w aspekcie zdrowia, choroby oraz – co podkreśla autorka – w niesieniu ulgi w cierpieniu. Wydaje się, iż z uwagi na specyfikę kształcenia adresata (asystenta osoby i rodziny), warto w przyszłości rozszerzyć ten rozdział o analizę sposobów definiowania podstawowych pojęć: zdrowia, choroby oraz cierpienia, przez laików i różne grupy zawodowe (profesjonalistów) przygotowane do wspierania osoby i rodziny.

Część trzecia „Rodzina – zdrowie-choroba” traktuje o niejednoznacznym związku między pojęciami, między zdrowiem/chorobą i rodziną. Autorka poddaje wnikliwej analizie dwojaką zależność między tymi pojęciami i stawia dwa odmienne pytania ogólne, ukazując odrębne perspektywy badawcze w analizowanych kierunkach zależności.

Pytanie pierwsze – czy i w jaki sposób rodzina wpływa na zdrowie/chorobę? – zostało sprowadzone do licznych pytań szczegółowych: czy rodzina ma wpływ na zdrowie, czy zwiększa lub ogranicza ryzyko zachorowania poszczególnych członków, w jaki sposób rodzina wspiera procesy terapii, rehabilitacji, hospitalizacji oraz na czym polega jej szczególna rola, jako czynnika sprzyjającego zdrowiu, a w szczególności kształtującego prozdrowotny styl życia? Autorka konsekwentnie wprowadza czytelnika w różne aspekty związków między rodziną, jej cechami a sytuacją zdrowotną w rodzinie. W tych analizach rodzina jest traktowana jako zmienna niezależna. Rodzinę można więc postrzegać jako czynnik zagrożenia zdrowia, zwłaszcza analizując wybrane aspekty prozdrowotnego stylu życia, co czyni autorka w rozdziale 3.3. „Rodzina jako czynnik zagrożenia zdrowia”. Pewne cechy rodziny można również traktować jako jedną z przyczyn dysfunkcji i zaburzeń zdrowia u dzieci i osób dorosłych. Zagadnienia te szerzej omówiono w rozdziale 3.4. „Zaburzenia i dysfunkcje zdrowia jako efekt sytuacji rodzinnej” oraz 3.5. „Przykłady chorób i zaburzeń zdrowia związanych z sytuacją rodzinną”.

Drugie ogólne pytanie zostało umiejscowione w odmiennej perspektywie badawczej: w jaki sposób choroba wpływa na sytuację w rodzinie, a bardziej szczegółowo – co zmienia się w rodzinie pod wpływem choroby, niepełnosprawności, starości, umierania? Czy zmiany te mają charakter pozytywny, w jakich sytuacjach można je ocenić jako korzystne? – sytuuje rodzinę na pozycji zmiennej zależnej. W części czwartej podręcznika udzielono na nie odpowiedzi, wnikliwie prezentując zakres zmian w rodzinie pod wpływem choroby, a w szczególności: pozytywne i negatywne skutki choroby dla rodziny oraz zmiany w relacjach rodzinnych i pozarodzinnych osoby chorej. W perspektywie kształcenia do asystentury w rodzinie, szczególnie interesujący wydaje się fragment 4.3. „Problemowość rodziny”. Problemowość rodziny, która wynika z choroby, niepełnosprawności, a której towarzyszy ubóstwo i wiele innych negatywnie ocenianych zjawisk społecznych, może stanowić przesłankę bardzo różnorodnych strategii interwencji w system rodzinny, o czym autorka bardzo ogólnie wspomina, a co, jak sądzą, warto rozwinąć szerzej. Dotyczy to zarówno sposobów definiowania samej problemowości, jak i stosowanych strategii wsparcia przez rodziny problemowe, przez systemy wtórne i wyspecjalizowane instytucje wsparcia, a zwłaszcza pomoc społeczną.

Część piąta podręcznika omawia problem niepełnej sprawności. Autorka rozpoczyna ten fragment pracy od przystępnego, a zarazem bardzo precyzyjnego omówienia problemów definicyjnych. Następnie koncentruje uwagę na charakterystyce osób niepełnosprawnych, omawiając dwie typologie funkcjonujące w literaturze przedmiotu. Typologia pierwsza, mikrospołeczna, której wyróżnikami są: cechy osoby niepełnosprawnej, cechy i sytuacja jej rodziny oraz cechy środowiska lokalnego, w którym osoba niepełnosprawna i jej rodzina żyją, jest bez wątpienia bardzo pożytecznym narzędziem, przydatnym do poszerzania sposobu rozumienia problemów osób niepełnosprawnych i ich rodzin oraz znajomości uwarunkowań sytuacji, w jakiej osoby te i ich rodziny się znajdują. Wiedza ta, podobnie jak wrażliwość na problemy osób niepełnosprawnych, są niezbędne przyszłym asystentom osób i rodzin.

Natomiast druga, makrospołeczna typologia, na podstawie której wyróżniono grupy osób niepełnosprawnych ze względu na specyficzne zestawy czynników marginali-

zacji, zaproponowana przez A. Ostrowską, J. Sikorską i B. Gąciarz², jest cennym materiałem dydaktycznym dla przyszłych asystentów, gdyż pozwala tworzyć typowe strategie projektowe (projekty socjalne) dla typowych reprezentantów sportretowanych kategorii niepełnosprawnych. Warto podkreślić, że ten edukacyjny wątek, ukazujący typowe kierunki działań pomocowych, adresowane do typowych przedstawicieli poszczególnych kategorii, odnajdujemy w interesujących komentarzach Z. Kawczyńskiej-Butrym do poszczególnych typów: „aktywnych życiowo”, „wyizolowanych społecznie”, „uproszdzonych statusowo” oraz „pasywnych życiowo” niepełnosprawnych.

Ważnemu aspektowi funkcjonowania osoby niepełnosprawnej w rodzinie, jakim pozostaje stosunek rodziny do takiej osoby, poświęciła autorka wiele uwagi, charakteryzując reakcje emocjonalne rodziny na pojawienie się osoby niepełnosprawnej oraz typy czy warianty relacji opiekuńczych w rodzinach z osobą niepełnosprawną, wyróżnionych na podstawie stopnia zaspokojenia potrzeby opieki: nadmiar, niedostatek opieki, opieka optymalna. Fragment ten jest bardzo dobrym wprowadzeniem do zasadniczej kwestii – sposobu definiowania potencjału opiekuńczego rodziny. Potencjał rodziny został zdefiniowany funkcjonalnie, jako zestaw cech/czynników mających znaczenie dla sprawowania opieki. Autorka bardzo szczegółowo omawia znaczenie tych wyznaczników (potencjału opiekuńczego rodziny), do których zaliczyła: strukturę rodziny, stan zdrowia i sprawności jej członków, dysponowanie przez członków rodziny czasem na opiekę, sytuację bytową, mieszkaniową i emocjonalną rodziny, wiedzę i umiejętności w zakresie sprawowania optymalnej opieki nad osobą niepełnosprawną oraz powody pojawiania się trudności w sprawowaniu opieki, w aspekcie poszczególnych sytuacji rodziny, wyznaczających jej wydolność (potencjału opiekuńczego rodziny).

Ostatnia, szósta część, została poświęcona problematyce starości. Liczne są powody, że ta właśnie część pracy jest stosunkowo obszerna, o czym informuje autorka we wprowadzeniu do rozdziału. Nie rozpatrując wszystkich przyczyn, warto podkreślić, iż kwestia starości wymaga opracowania skutecznego i efektywnego systemu opieki środowiskowej, w którym asystenci osób i rodzin, będą wkrótce jednym z bardziej istotnych elementów.

W rozdziale „Starość” znajdujemy: ogólną charakterystykę problemu społecznego (w części 6.2.), omówienie dwu koncepcji/orientacji w podejściu do problemów ludzi starszych – orientacji indywidualnej oraz orientacji rodzinnej (w części 6.3.). Ponadto ukazano dwa rodzaje problemów indywidualnych (omówione zostały problemy funkcjonowania w życiu codziennym oraz funkcjonowanie emocjonalne seniorów, w części 6.5) oraz stosunkowo obszernie zostały omówione istotne problemy rodzin z osobami starszymi, takie jak: trudności w wykonywaniu poszczególnych czynności codziennego życia, problemy związane z przestrzeganiem zalecanej przez lekarza terapii oraz zapobieganie powikłaniom, problemy emocjonalne rodziny, problemy organizacyjne i bytowe (w części 6.6). Stosunkowo ogólnie wypadło na tym tle omówienie wyznaczników pomocy ludziom w starszym wieku, które są rezultatem dynamicznej relacji między możliwościami samodzielnego funkcjonowania seniora, zakresem oferty ze strony środowiska lokalnego a możliwościami sprawowania opieki przez rodzinę.

Wydaje się, że w tej części nieco szerzej powinna zostać zaprezentowana oferta środowiskowa, zwłaszcza programy i działania aktywizujące środowiska osób starszych ze strony świeckich i wyznaniowych organizacji społecznych, jak również projekty, w któ-

---

² A. Ostrowska, J. Sikorska, B. Gąciarz, *Osoby niepełnosprawne w Polsce w latach dziewięćdziesiątych*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2001.

rych wykorzystano by potencjał seniorów. Zarówno samoorganizowanie się środowisk seniorów, jak również przykłady dobrych praktyk, w postaci sprawnie działających systemów lokalnego wsparcia na rzecz osób starszych, samotnych i w rodzinach, stanowią cenne, praktyczne wskazówki dla asystentów osób i rodzin, którzy będą przede wszystkim pracowali w sytuacji braku zainteresowania losem osób starszych, na co zwracała uwagę autorka, charakteryzując sytuacje rodzinne osób starszych, korzystających z pomocy społecznej. W zakończeniu Z. Kawczyńska-Butrym podkreśliła palącą potrzebę kształcenia asystentów osób i rodzin.

Walorem podręcznika jest konsekwentna, przejrzysta i czytelna struktura wyводу. Analizy teoretyczne poszczególnych zagadnień i problemów społecznych, uzupełnione cennymi uwagami z badań empirycznych oraz interesującymi autorskimi komentarzami, znacznie poszerzają poszczególne wątki, czyniąc je ciekawą lekturą dla studentów, słuchaczy oraz dla praktyków poszukujących tekstów do samodzielnego kształcenia. Interdyscyplinarny charakter poszczególnych wątków, trafnie dobrane typologie, konsekwentny sposób analizy, syntetyczna prezentacja obszernych zagadnień obecnych w literaturze przedmiotu, przystępność analiz w podwójnej perspektywie – problemów i kwestii społecznych oraz cyklu życia rodziny – to niewątpliwe walory dostrzegane przez nauczycieli akademickich.

Zamierzenia autorki, które sygnalizowała we wstępie, zostały bardzo dobrze zrealizowane: podręcznik jest konsekwentnie utrzymany w treści i formie narracją na temat wyzwań rodziny w sprawowaniu opieki nad osobami zależnymi, z uwagi na stan zdrowia (i bez względu na wiek tych osób). Autorka przede wszystkim koncentruje uwagę na rodzinie i jej potrzebach oraz jej zasobach w aspekcie sprawowanej opieki, w mniejszym zaś stopniu skupia się na potrzebach zawodowych pomagaczy. Wprawdzie w poszczególnych rozdziałach autorka nawiązuje do problemów rodziny w perspektywie rozwiązań proponowanych w ramach pomocy społecznej oraz pracy socjalnej, ale czyni to stosunkowo ogólnie. Wydaje się, iż niektóre z wątków ważnych dla pracowników pomocy społecznej, specjalistów pracy socjalnej, warto rozszerzyć, wprowadzając ten podręcznik do kanonu kształcenia asystentów osób i rodzin.

Z pełnym przekonaniem rekomenduję tę pozycję czytelnikom poszukującym wsparcia w kształceniu czy samokształceniu do asystentury, a także jako obowiązkową lekturę dla szkół wyższych na kierunku praca socjalna, na innych kierunkach o specjalności praca socjalna, dla Kolegiów Pracowników Służb Społecznych oraz jako materiał dydaktyczny dla specjalizacji w zawodzie pracownik socjalny.

Dobroniega Trawkowska